

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΤΙΜΗΣ ΤΟΥ ΣΙΤΟΥ ΕΝ ΒΥΖΑΝΤΙΩ

Ὑπὸ τὸν τίτλον *Löhne und Preise in Byzanz* ὁ κ. G. Ostrogorsky ἐδημοσίευσε τελευταίως¹ περισπούδαστον συμβολὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν τιμῶν ἐν Βυζαντίῳ. Ἡ μελέτη αὕτη μετὰ τῶν ρηξικελεύθων ἐργασιῶν τοῦ ἀειμνήστου Ἀ. Μ. Ἀνδρεάδου θὰ ἀποτελέσουν τὴν βάσιν μιᾶς εὐρυτέρας ἐρεύνης τῶν κατ' ἐξοχὴν πολυπλόκων τούτων ζητημάτων τῆς πολιτικῆς οικονομίας τῶν Βυζαντινῶν. Περὶ τῆς τιμῆς τοῦ σίτου ὁ κ. Ostrogorsky ὀμιλεῖ εἰς ἰδιαιτέραν παράγραφον, ἣ ὁποία εἶναι ἐκ τῶν ὀλιγώτερον πρωτοτύπων τῆς ὅλης ἐργασίας, ἀυτόχρημα δὲ ἀνεπαρκῆς διὰ τὴν μετὰ τὸ ἔτος 1204 καὶ ἐντεῦθεν χρονικὴν περιόδον. Εἰς τὴν περίοδον αὐτὴν ἀναφέρονται αἱ κατωτέρω περὶ τῆς τιμῆς τοῦ σίτου παρατηρήσεις².

Πρὶν ὅμως ἔλθωμεν εἰς τὴν ἀνάλυσιν καὶ μελέτην τῶν κειμένων, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν δύο ἐπὶ μέρους ζητήματα, τῶν ὁποίων ἡ κατανόησις εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὴν ὀρθὴν ἐρμηνείαν καὶ τὴν ἀκριβῆ ἐκτίμησιν τῶν ὑπὸ τῶν πηγῶν παρεχομένων πληροφοριῶν καὶ τὰ ὁποία δὲν ἔτυχον πάντοτε τῆς δεούσης προσοχῆς.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, κατὰ τοὺς ὁποίους ἡ ἐμπορία καὶ ἡ ναυτιλία ἦσαν πλημμελῶς ὀργανωμένα, κατὰ τοὺς ὁποίους αἱ διεθνεῖς σχέσεις δὲν διηυκόλυνον τὰ ἀνταλλαγὰς, αἱ τιμαὶ τῶν ὀνίων ἰδίως δὲ τῶν σιτηρῶν, παρουσίαζον καταπληκτικὰς διακυμάνσεις ὀφειλομένας εἰς γενικὰς ἐνίοτε δὲ καὶ εἰς τοπικὰς σιτοδείας. Ἐπομένως ὁ μελετῶν τὴν κίνησιν

¹ *Byzantinische Zeitschrift*, τόμ. 32 (1932) σελ. 293-333.

² Περὶ τῆς μεθόδου καὶ τῶν προβλημάτων, τὰ ὁποία ἀνὰ πᾶν βῆμα τίθενται εἰς τοὺς ἐρευνητὰς τῶν κινήσεων τῶν τιμῶν ἐν τῷ παρελθόντι, πραγματεύεται διὰ μακρῶν ὁ ἐπ' ἐσχάτων ἀποθανὼν Γάλλος οικονομολόγος François Simiand ἐν τῷ βιβλίῳ του *Recherches anciennes et nouvelles sur le mouvement général des prix du XIVe au XIXe siècle. Conférences d'histoire et statistique économiques* γενόμεναι ἐν τῇ *École Pratique des Hautes Études*, 1930-1932. Éditions Domat-Montchrestien, ἐν Παρισίοις, 1932. Πρέπει νὰ σημειωθοῦν ἐπίσης ἐνταῦθα καὶ αἱ δακτυλογραφημέναι *Instructions pour les collaborateurs Français* αἱ δοθεῖσαι κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1930 ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Henri Hauser, ἀντιπροσώπου τῆς Γαλλίας παρὰ τῷ ἐν Λονδίῳ ἐδρευόντι *International Scientific Committee on price history*. Ἐννοεῖται ὅτι διὰ τὴν ἐνδιαφέρουσαν ἡμᾶς χρονικὴν περίοδον πρέπει νὰ ἀρκεσθῶμεν ἐπὶ τοῦ παρόντος εἰς τὴν καταγραφὴν τῶν ὑπὸ τῶν πηγῶν παραδιδόμενων τιμῶν καὶ εἰς τὴν διευκρίνησιν τῶν πολλαπλῶν μετρολογικῶν προβλημάτων.

τῶν τιμῶν ὀφείλει νὰ ἔχη πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν τοὺς ἰδιαιτέρους τούτους παράγοντας¹. Δὲν πρόκειται ὅμως περὶ τούτου ἐνταῦθα. Συνήθως μικραὶ διαφοραὶ τιμῶν ὀφείλονται εἰς τὴν ποιότητα καὶ τὴν διάφορον προέλευσιν τοῦ πωλουμένου σίτου. Συγκεκριμένως περὶ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας πωλουμένων σιτηρῶν καὶ τῆς εἰς τὴν ποιότητα ὀφειλομένης διαφορᾶς τῶν τιμῶν ἔχομεν τὰς πληροφορίας τοῦ Φραγκίσκου Balducci Pegolotti, τοῦ ἐν Ἀνατολῇ πράκτορος τοῦ μεγάλου φλωρεντινοῦ οἴκου τῶν Bardi, ὁ ὁποῖος, ἐπισκεφθεὶς τὸ Βυζάντιον περὶ τὸ ἔτος 1335, ἐσημείωσε τὰ ἑξῆς: «Grano di Rudisto (Ῥαιδεστός) si è grano che nasce in Crecia di Costantinopoli, ed è il migliore grano di Romania, e sempre si vende più caro lit. 6 in 8 il moggio che quello di Caffa... Grano di Varna e della Zaorra (Ζαγορά) e de Vezina (Vecina) e di Sinopoli (Σινώπη) è peggiore grano che niuno degli altri detti di sopra e vagliano questi grani sempre peggio che quello di Rudisto karati 12 in 14 il moggio, e quello di Caffa e di Ghazaria del mar maggiore da karati 6 in 8 il moggio»².

Ὑπάρχουν λοιπὸν διαφοραὶ τιμῶν ὀφειλόμεναι εἰς τὴν ποιότητα καὶ τὴν προέλευσιν τοῦ σίτου. Τὰς διαφορὰς ταύτας δέον νὰ λαμβάνωμεν ὑπ' ὄψιν μελετώντες τὰς διακυμάνσεις τῶν τιμῶν, ὡσάκις τοῦλάχιστον τὰ κείμενα μᾶς παρέχουν συγκεκριμένας πληροφορίας.

Τὸ δεύτερον ζήτημα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπιθυμοῦμεν νὰ ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου, εἶναι τὸ ζήτημα τῆς χωρητικότητος τοῦ βυζαντινοῦ μοδίου, ἰδίως ἀπὸ τοῦ 1204 καὶ ἐφεξῆς. Οἱ περὶ τὰ οἰκονομικὰ καὶ μετρολογικὰ ταῦτα ζητήματα ἀσχοληθέντες³ παραδέχονται ὅτι ὁ βυζαντινὸς μόδιος πρὸς μέτρησιν τῶν ξηρῶν καρπῶν⁴, ὁ ἐν χρῆσει ἐν Κωνσταντινουπό-

¹ Πρβλ. H. Hauser, Ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 6.

² Fr. Balducci Pegolotti, Pratica della Mercatura, Pagnini, Della decima e delle altre gravzze del Comune di Firenze, τόμ. 3 (Lucca, 1766), σελ. 25.

³ Βλ. κυρίως Ἰ. Ἀνδρεάδου, Περὶ νομίσματος καὶ τῆς κτητικῆς δυνάμεως τῶν πολυτίμων μετάλλων κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἐν Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι Πανεπιστημίου, 1916-1917, σελ. 232. Τὸ ἄρθρον τοῦτο ἐδημοσιεύθη καὶ γαλλιστὶ De la monnaie et de la puissance d'achat des métaux précieux dans l'empire byzantin, ἐν Byzantion, τόμ. I (1924) σελ. 75-115.

⁴ Ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὸν μόδιον, μέτρον ἐπιφανείας, περὶ τοῦ ὁποίου βλ. Fr. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, σελ. 123-124. Περὶ τοῦ μοδίου ὡς μέτρον ἐπιφανείας ἔχομεν νὰ σημειώσωμεν τὰ ἑξῆς: ἐν τῷ πρακτικῷ παραδόσεως τῆς νήσου Πάτμου ὑπὸ τοῦ βασιλικοῦ νοταρίου τοῦ σεκρέτου τοῦ σακελλαρίου, κριτοῦ καὶ ἀναγραφῆως τῶν Κυκλάδων νήσων Νικολάου τοῦ Τζάνζη (1088) ἀναφέρεται ὅτι ἡ μικρὰ νήσος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου «βία καὶ πολλῶ τῷ κόπῳ διὰ τὸ ἐν ταύτῃ δύσβατον μετρηθεῖσα, ἀνεβίβασθη ὅλως διόλου μοδίων τρισχιλίων ὀκτακοσίων ἑξήκοντα». (Miklosich-Müller, Acta et Diplomata Graeca, τόμ. 6, σελ. 56). Δεδομένου ὅτι ἡ

λει, δὲν διαφέρει τοῦ ρωμαϊκοῦ, τοῦ ὁποίου, ὡς γνωστόν, ἡ χωρητικότης ὑπολογίζεται ἴση πρὸς λίτρα γαλλικὰ 8.754, ἤτοι χιλιόγραμμα σίτου 6.503¹. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ὀρμηθέντες ἐρευνηταί τινες, ἐν οἷς καὶ ὁ ἡμέτερος Ἀνδρεάδης², κατέληξαν εἰς συμπεράσματα ἐσφαλμένα. Διότι, ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι ὁ βυζαντινὸς μόδιος ἰσοῦτο πρὸς χιλιόγραμμα 6.503 καὶ ὅτι περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΓ' αἰῶνος ἐπωλεῖτο ἀντὶ ὑπερπύρου ἐνὸς ἤτοι ἀντὶ φράγκων χρυσῶν περίπου δέκα (βλ. κατωτέρω), θὰ ἔχωμεν τὴν ἀναλογίαν: 1 χιλιόγραμμον σίτου ἐτιμᾶτο φράγκ. χρ. 1.537, ὅπερ ἀπαράδεκτον.

Εἶναι ἐπομένως ἀνάγκη νὰ ἀναζητήσωμεν ἄλλην βᾶσιν ὑπολογισμοῦ τῆς χωρητικότητος τοῦ μοδίου. Ὁ κ. Ostrogorsky, διαπιστώσας τὸ ἄτοπον τοῦ ταυτισμοῦ τοῦ βυζαντινοῦ πρὸς τὸν ρωμαϊκὸν μόδιον, ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ λέγοντες καὶ γράφοντες τὸν ὄρον μόδιος ἐνόουν τὸν μέδιμον, τοῦ ὁποίου ἡ χωρητικότης ἦτο ἑξαπλασία (λίτρα 51, 84)³. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι παρατηρεῖται παρὰ τοῖς συγγραφεῦσι σύγχυσις τῶν δύο τούτων ὄρων, συνήθως ὅμως ἡ λέξις μέδιμος ὡς ἀρχαιοπρεπεστέρα ἀντικαθιστᾷ τὴν λέξιν μόδιος, οὐχὶ δὲ καὶ τάνάπαλιν. Κατὰ τὰ ἄλλα ἢ ἄποψις τοῦ κ. Ostrogorsky, διατυπωθεῖσα ἐπιτόμως καὶ μὴ στηριζομένη εἰς συγκεκριμένας μαρτυρίας, δὲν φαίνεται ἀνταποκρινομένη πρὸς τὰ πράγματα.

Τὰ περιωθθέντα κείμενα τῶν παλαιότερων μετρολόγων (βλ. ταῦτα παρὰ Hultsch, MSR., τόμ. 2), ὡς καὶ αἱ ἐκ λατινικῶν καὶ ἀρμενικῶν⁴ πηγῶν

νῆσος Πάτμος ἔχει, κατὰ νεωτέρας μετρήσεις, ἐμβαδὸν 39,600 τετραγωνικῶν χιλιομέτρων, ἔπεται ὅτι ὁ μόδιος ἐπιφανείας ἀντιστοιχεῖ πρὸς 10,263 τετραγωνικὰ μέτρα. Περὶ τοῦ μοδίου ὡς μέτρου καταμετρήσεως τῶν πλοίων βλ. Μ. Γοῦδα, Ἡ καταμέτρησης τῶν ἐμπορικῶν πλοίων καὶ ἡ νηολόγησις καὶ φορολογία αὐτῶν κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, Βυζαντίς, τόμ. Α' (1909), σελ. 35 κέ.

¹ Fr. Hultsch, Griechische und Römische Metrologie (Berlin, 1882) σελ. 704. Ch. Daremberg et E. Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. ἐν λ. modius. Ὁ κ. P. Burguburu, συγγραφεὺς τοῦ πολυτίμου Essai de bibliographie métrologique universelle (Le Bibliographe moderne, 1927), εὐγενῶς μοι ὑποδεικνύει τὰ ἔξις (ἐπιστολή του τῆς 4ης Νοεμβρίου 1936): «Deux modius romains, l'un trouvé à Carvoran et décrit par le Prof. F. Haverfield, Modius Claytonensis: The roman bronze measure from Carvoran (Newcastle - upon - Tyne, 1916), auquel il donne une valeur de 20 pintes anglaises, la pinte anglaise valant 0.47315 litres, nous aurions pour ce Modius Claytonensis une valeur de 9 litres 46; l'autre modius romain fut trouvé à Ponte - Puñide (Espagne) et décrit par E. Michon, Le «Modius» de Ponte Puñide, (Extrait des Mémoires de la Société nationale des antiquaires de France, tome LXXV) tirage à part, Paris, 1916, auquel il donne 9 titres 700 à 10 litres. Michon signale le modius de Florence avec ses 9 litres 50».

² Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 238-240.

³ Ostrogorsky, Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 322.

⁴ Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Προσθήκαι εἰς τὰ σφεζόμενα τῶν ἀρχαίων μετρολόγων ἐξ Ἀρμενικῶν κειμένων, Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος. Παράρτημα τοῦ ΙΕ' τόμου (1884), σελ. 9-35.

προσθῆκαι, οὐδεμίαν παρέχουν πληροφορίαν δυναμένην νὰ μᾶς διαφωτίσῃ περὶ τῶν μέτρων καὶ σταθμῶν τῆς τελευταίας βυζαντιακῆς περιόδου. Τούναντίον μεγαλύτεραν δι' ἡμᾶς σημασίαν ἔχει διδακτικὸν σημεῖωμα περιεχόμενον ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 32 κώδικι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς καὶ διαλαμβάνον τὰ ἑξῆς¹: «Ἔσο εἰδῶς καὶ τοῦτο ὅτι ὁ σπόριμος μόδιος ἔχει λίτρας δο' (=40) αἶ τοιαῦται δο' (=40) λίτραι ἔχουσιν οὐγγίας δηο' (=480) καὶ ἡ μία οὐγγία ἔχει στάγια [=stagia, exagia, ἐξάγια] ς' (=6) ποσοῦνται τὸν εἰς τὸν ὅλον μόδιον στάγια βηγο' (=2880) τὸ ἐν στάγιον ἰστα (γρ. ἰστᾶ) κεράτια ἦτοι ξυλόκοκκα βδ' (=24) τὸ ἐν ξυλόκοκκον ἔχει σιτόκοκκα ε' (=5) καὶ τὸ ἐν στάγιον αβο' (=120) ἡ μία οὐγγία ἔχει ξυλόκοκκα αδδ' (=144) καὶ λαμβάνη σιτόκοκκα ζβο' (=720) ἡ μία λίτρα ἔχει ξυλόκοκκα αζβη' (1728) καὶ λαμβάνη σιτόκοκκα ηςδο' (=8640) καὶ λαμβάνει ὁ ὅλος μόδιος σιτόκοκκα γδεςοο' (=345600) καὶ ταῦτα μὲν εἴρηται περὶ τῶν σιτοκόκκων».

Κατὰ τὸν ἀνώνυμον ἑρηνιστὴν τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, ὁ μόδιος τοῦ σίτου περιεῖχε τεσσαράκοντα λίτρας, ἡ λίτρα διηρεῖτο εἰς δώδεκα οὐγγίας, ἡ οὐγγία εἰς ἕξ ἐξάγια, τὸ δὲ ἐξάγιον εἰς εἴκοσι τέσσαρα κεράτια ἢ κοκκία. Αἱ ὑποδιαίρεσεις αὗται, πλὴν τῆς πρώτης², ἦσαν γνωσταί. Τὸ βάρος τῆς ῥωμαϊκῆς καὶ βυζαντινῆς³ λίτρας ὑπολογίζεται συνήθως εἰς γραμμάρια 327,45 τοῦ σημερινοῦ μετρικοῦ συστήματος, ἐπομένως, ἐὰν πιστεύσωμεν τὸν γράψαντα τὸ σημεῖωμα τοῦ κώδικος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, ἡ χωρητικότης τοῦ μοδίου θὰ εἶναι χιλιόγραμμα 13,098, ἦτοι ὑπερδιπλασία τῆς τοῦ ῥωμαϊκοῦ. Ἀλλὰ καὶ ὁ ὑπολογισμὸς οὗτος ἄγει εἰς ἐσφαλμένα συμπεράσματα, διότι, ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, ἡ τιμὴ τοῦ σίτου περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΕ' αἰῶνος θὰ ἦτο φράγκα χρυσᾶ 0,763 κατὰ χιλιόγραμμα, δραχμαὶ δηλαδὴ σημεριναὶ περὶπου 26,70.

¹ Σπυρ. Λάμπρου, Νέος Ἑλληνομνήμων, τόμ. Β' (1905), σελ. 228-229.

² Παρὰ Hultsch, MSR, τόμ. Β', σελ. 118, ἀναγινώσκων: «Modius dictus ab eo quod sit suo modo perfectus. est autem mensura librarum XLIIII». Ὁ δὲ Ἰωάννης Πεδιασίμος σημειώνει (αὐτόθι, τόμ. Β', σελ. 147-148. Βλ. καὶ τόμ. Α' σελ. 58): «καὶ αἰτιάματα μὲν εἰσιν ὅλον τὸ εἶναι τὸν γεωμετρικὸν μόδιον τεσσαρακοντάλιτρον». Πρόκειται ὁμως ἐνταῦθα περὶ τοῦ γεωμετρικοῦ μοδίου.

³ Ὁ Pegolotti, Ἐνθ' ἀν., σελ. 203, καὶ ὁ Giovanni Antonio da Uzzano (βλ. κατωτέρω, σελ. 393 σημ. 5), σελ. 88, διακρίνουν, κατὰ τὰ ἐν τῇ μεσαιωνικῇ Ἰταλίᾳ ἰσχύοντα μετρικὰ συστήματα, δύο εἰδῶν λίτρας ἐν χρῆσει ἐν Κωνσταντινουπόλει, τὴν libbra grossa καὶ τὴν libbra sottile, τὴν πρώτην κατὰ 50% βαρύτεραν τῆς δευτέρας· τὸ ἡμέτερον ὅμως χωρίον, λόγφ τῆς ἀναφερομένης εἰς ἐξάγια ὑποδιαίρεσεως (μετρικῆς βάσεως τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος), οὐδεμίαν ἀφίνει ἀμφιβολίαν ὅτι ἐνταῦθα πρόκειται περὶ τῆς γνωστῆς λίτρας τῶν Βυζαντινῶν. Ἄλλωστε καὶ ἡ διάκρισις αὕτη εἰς βαρεῖαν καὶ ἐλαφρὰν λίτραν πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὴ μετὰ μεγάλης ἐπιφυλάξεως.

Πληροφορίας τινὰς ἀξίας προσοχῆς παρέχουν ἐπίσης δύο ἰταλοὶ συγγραφεῖς τοῦ ΙΔ' καὶ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος. Ὁ Φραγκῖσκος Balducci Pegolotti, ἀριστος γνώστης τοῦ ἐμπορίου τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, ὁμιλεῖ ἐπανεπιλημμένως περὶ τοῦ μωδίου. Κατὰ τὰς διδομένας ὑπ' αὐτοῦ πληροφορίας, ὁ μώδιος τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦτο κατὰ ἑπτὰ τοῖς ἑκατὸν μεγαλύτερος τοῦ ὁμωνύμου μέτρου τοῦ ἐν χρήσει παρὰ τῇ γενουατικῇ παροικία τοῦ Γαλατᾶ (Πέραν)¹. Παραβάλλων τὸν μώδιον πρὸς τὰ βενετικά μέτρα, ὁ Pegolotti λέγει: «Moggio uno di biado in Costantinopoli fae in Vinegia 4 Staja»². Δεδομένου ὅτι τὸ βενετικὸν Stajo ἔχει χωρητικότητα λίτρ. 83,3172³, ἔπεται ὅτι, κατὰ τὰνωτέρω, ἡ χωρητικότης τοῦ μωδίου θὰ εἶναι τετραπλασία, ἤτοι λίτρα 333,2688. Ἄλλαχού ὁ αὐτὸς Pegolotti σημειώνει: «Salme cento di grano alla misura delle piagge di Sicilia fanno in Pera moggia 86 e $\frac{1}{6}$ »⁴. Κατὰ ταῦτα, μία σικελικὴ σάλμα ἰσοῦται πρὸς 0,811666 τοῦ μωδίου. Δεδομένου ὅτι ἡ χωρητικότης τῆς σάλμας εἰς σημερινὰ γαλλικὰ λίτρα εἶναι 275,088844, ἔπεται ὅτι ἡ χωρητικότης τοῦ μωδίου, κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Φλωρεντινοῦ συγγραφέως, θὰ εἶναι λίτρ. 338,921.

Ὁ Giovanni Antonio da Uzzano, γράψας περὶ τὸ ἔτος 1442 καὶ ἀντιγράψας ἐν πολλοῖς τὸν Pegolotti, σημειώνει περὶ τοῦ μωδίου τὰ ἑξῆς: «Torna il moggio di Romania in Cipri moggia 10 che sono caffisi 80»⁵. Ὁ κυπριακὸς μώδιος εἶχε χωρητικότητα κατὰ μὲν τὸν Mas-Latrie⁶ 73 κατὰ δὲ τὸν Desimoni⁷ 92, 83 λίτρων, ἐπομένως, εἰὰν πιστεύσωμεν τὸν da Uzzano, ὁ μώδιος τῆς Ρωμανίας θὰ εἶναι δεκαπλάσιος.

Ποίαν ἀξίαν ἔχουν αἱ ἀντιφατικαὶ αὐταὶ μαρτυρίαι; Εἰς τὰς πληροφορίας τοῦ da Uzzano θὰ ἦτο βεβαίως παρακεκινδυνευμένον νὰ δώσωμεν πίστιν. Τοῦναντίον ἀπὸ τὸν Pegolotti, ἄνδρα ζήσαντα ἐν Ἀνατολῇ καὶ γνωρίζοντα λόγῳ τῆς θέσεώς του τὰς συνθήκας τοῦ ἐμπορίου, θὰ ἀνεμινομεν ἀσφαλεστέρας πληροφορίας. Δυνάμεθα ὁμως νὰ δεχθῶμεν ἀβασανίστως τοὺς ἀριθμοὺς τοῦ Pegolotti; Ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι ἡ χωρητικότης τοῦ μωδίου ἦτο λίτρα 333,2688 καὶ ὅτι ὁ μώδιος ἐπωλεῖτο περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΓ' αἰῶνος ἀντὶ ὑπερπύρου ἑνὸς (= 10 φράγκ. χρ. περίπου), τότε θὰ ἔχωμεν τὴν ἀναλογίαν 1 λίτρ. σίτου

¹ Pegolotti, Ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 31.

² Αὐτόθι σελ. 33.

³ A. Martini, Manuale di Metrologia, ἐν Τουρίνῳ, 1883.

⁴ Pegolotti, Αὐτόθι, σελ. 35.

⁵ Giovanni di Antonio da Uzzano, Pratica della Mercatura, παρὰ Pag-nini, Ἔνθ' ἄνωτ., τόμ. 4 (1766) σελ. 88.

⁶ Mas-Latrie, Historie de l'île de Chypre, τόμ. 2 σελ. 498 σημ. 3 καὶ τόμ. 3 σελ. 191 σημ. 5.

⁷ C. Demosini, Notes et observations sur les actes du notaire génois Lamberto di Sambuceto ἐν τῇ Revue de l'Orient Latin, τόμ. 2, σελ. 23.

ἐτιμᾶτο φρ. χρ. 0,03, ὅπερ ἀπίθανον, καίτοι ὁ D'Avenel ὑπολογίζει ὅτι ἡ τιμὴ ἑκατὸν λίτρων σίτου (hectolitre) ἐν Παρισίοις κατὰ τὸ ἔτος 1256, ἦτο φρ. χρ. τέσσαρα¹. Σημειωτέον ὅτι περὶ τῶν τοπικῶν μῶδιων γνωρίζομεν ὅτι ὁ μῶδιος τῆς Κορίνθου ἰσοῦτο πρὸς λίτρ. 46,241, ὁ τῆς Εὐβοίας 34,993 καὶ ὁ τοῦ περιγκιπάτου τῆς Πελοποννήσου πρὸς λίτρ. 41,6586².

Θὰ ἀρκεσθῶμεν ἐπὶ τοῦ παρόντος εἰς τὰνωτέρω. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐρεύνης μας περὶ τῆς χωρητικότητος τοῦ βυζαντινοῦ μῶδιου ὑπῆρξεν ἀρνητικόν. Τοῦτο μόνον εἶναι βέβαιον ὅτι ὁ βυζαντινὸς μῶδιος οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς τὸν ρωμαϊκόν.

Αἱ μέχρι τοῦδε γενομένηαι εἰδικαὶ ἔρευναι πρὸς ἑξακρίβωσιν τῶν τιμῶν τοῦ σίτου ἐν Βυζαντίῳ μετὰ τὸ ἔτος 1204 δύνανται νὰ συνοψισθοῦν ὡς ἑξῆς. Ὁ Στ. Νουακονιῆς, στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ ἀρθρου 198 τοῦ Κώδικος τοῦ Στεφάνου Δουσάν, ὑπελόγησεν ὅτι ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Σέρβου ἡγεμόνος ὁ σῖτος ἐτιμᾶτο ὑπερπύρου ἑνός³. Ὁ Ἀνδρεάδης ἐπέστησε τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν ἐπὶ τῆς εἰδικῆς ρήτηρας τῆς περιεχομένης ἐν ταῖς κατὰ τὰ ἔτη 1265 καὶ 1277 διομολογηθείσαις μεταξὺ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Η΄ τοῦ Παλαιολόγου καὶ τῶν Βενετῶν συνθήκαις⁴. Κατὰ μὲν τὴν πρώτην, οἱ Βενετοὶ εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ ἔξάγουν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως σῖτον ἐφ' ὅσον ἡ τιμὴ τούτου δὲν ὑπερέβαινε τὸ ἥμισυ ὑπέρπυρον κατὰ μῶδιον⁵ κατὰ δὲ τὴν δευτέραν, οἱ Βενετοὶ θὰ ἔχαιρον τοῦ ἑξαγωγικοῦ τούτου προνομίου ἐφ' ὅσον αἱ τιμαὶ δὲν ὑπερέβαινον τὸ ἐν ὑπέρπυρον⁶. Ἐπομένως, συμπεραίνει ὁ Ἑλληνὸν οἰκονομολόγος, κατὰ τὸ ἔτος 1265, ἡ τιμὴ τοῦ σίτου δὲν ὑπερέβαινε τὸ ἥμισυ ὑπέρπυρον, ἐνῶ δώδεκα ἔτη βραδύτερον ἡ τιμὴ αὕτη εἶχε διπλασιασθῆ. Ὁ Ostrogorsky ἠρέκασθη εἰς τὸ νὰ σχολιάσῃ τὰ πορίσματα τῶν

¹ G. d'Avenel, *Histoire Economique*, τόμ. 2 (1894), σελ. 417.

² Da Uzzano, "Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 91. Ἡ λέξις μῶδιος εἶναι καὶ σήμερον ἐν χρήσει πρὸς δήλωσιν μέτρων χωρητικότητος. Κατὰ φιλικὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Μ. Πρωτοψάλτη, ἐν Δωδεκανήσῳ τὸ μῶ(δ)ι διαιρεῖται εἰς τέσσαρα πινάκια. Ἐκαστον πινάκι (τὸ βυζαντινὸν πινάκιον) περιέχει σῖτον βάρους τριῶν ὀκάδων. Ἐπομένως ἓνα μῶ(δ)ι ἰσodynamεῖ πρὸς δώδεκα ὀκάδας. Δύο μῶ(δ)ια ἀποτελοῦν ἐν κοιλόν, μέτρον, τοῦ ὁποίου γίνεται χρῆσις μόνον λογιστικῶς (*mesure de compte*) καὶ τὸ ὁποῖον δὲν ὑπάρχει ἐν Δωδεκανήσῳ ὡς αὐθιπάρχως μετρικὴ μονάς. Τὰ μῶ(δ)ια κατασκευάζονται ὑπὸ πρακτικῶν τεχνιτῶν ἐκ βούρλων. Σημειωτέον ὅτι ὁ μῶδιος ἐν Ρόδῳ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς κυριαρχίας τῶν Ἰπποτῶν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου περιεῖχεν ὀκτώ qaffiz (1 qaffiz = 32,640 λίτρα). Πρβλ. Dawkins, ἐν τῇ νεωτάτῃ ἐκδόσει τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Λεοντίου Μαχαίρα, τ. Β΄ σ. 127.

³ St. Novaković, *Le prix normal du blé à Constantinople pendant le moyen âge et le code de Stephan Dousan empereur des Serbes*, *Archiv für slavische Philologie* τόμ. 27 (1905) σ. 173-174.

⁴ Ἀνδρεάδου, "Ἐνθ' ἄνωτ., Ἑπετηρίς, σελ. 238-240. *Byzantion*, σελ. 100.

⁵ Miklosich - Müller, *Acta et Diplomata Graeca*, τόμ. 3, σ. 81.

⁶ Αὐτόθι, σελ. 92.

ἐργασιῶν τοῦ Ἀνδρεάδου καὶ νὰ συσχετίσῃ τὴν ἀπότομον ὕψωσιν τῶν τιμῶν πρὸς τὴν πτώσιν τοῦ νομίσματος¹. Δὲν ὑπάρχει καμμία ἀμφιβολία ὅτι ἡ νομισματικὴ κρίσις συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀπότομον ὕψωσιν τῶν τιμῶν, ὡς ἦτο φυσικὸν καὶ ὡς ἄλλωστε ρητῶς μαρτυρεῖ ὁ Γεώργιος Παχυμέρης, ὁ ὁποῖος, ἀναφερόμενος εἰς τὰς κιβδηλείας τῶν πρώτων Παλαιολόγων, γράφει «παρ' ἦν αἰτίαν καὶ δυσπρόσιτα μὲν ἐκ τοῦ καιροῦ τὰ χρειώδη, δύσωνα δ' αὐθις καὶ ταῦτα, ἦν πού τι φανεῖη, ἐγένοντο, καὶ αἰχμαλωσία καὶ λιμὸς ἦν»². Πρέπει ἐν τούτοις νὰ τονισθῇ ὅτι ἡ πτώσις τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος δὲν ἀρκεῖ μόνη διὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ὕψωσιν τῶν τιμῶν, ἀλλ' ὅτι καὶ ἄλλοι λόγοι, κυρίως πολιτικοί, δεόν νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν³.

¹ Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 322-323.

² Παχυμέρης, ἐκδ. Βόννης, τόμ. Β' σελ. 494.

³ Βλ. τὰς ἀρίστας μονογραφίας τοῦ κ. G. Brătianu, *La question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane*, Byzantion, τόμ. 5 (1929) σελ. 83-107 καὶ *Nouvelles contributions à l'étude de l'approvisionnement de Constantinople sous les Paléologues et les empereurs ottomans*, αὐτόθι, τόμ. 6 (1931) σελ. 641-656. Τοῦ αὐτοῦ, *Une expérience d'économie dirigée. Le monopole du blé à Byzance au xie siècle*, αὐτόθι, τόμ. 9 (1934) σελ. 643-662. Ἴδου ἐπὶ τοῦ προκειμένου μερικὰ χαρακτηριστικὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς. Ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς, ἀναφερόμενος εἰς τὰ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1328 κέ., γράφει (τόμ. Α', σελ. 433): «Ἀλλὰ γὰρ ἐν τούτῳ τῷ ἔτει καὶ ἅμα τῷ ἐφεξῆς, ἡρεμισάσης τῆς τῶν Ρωμαίων στάσεως καὶ τῶν ἐπ' ἀλλήλους πολέμων πεπαυμένων, τοσαύτην εὐθνησίαν ἐθεάσαντο σίτου οἱ Βυζάντιοι, ὅποσῃν οὐδὲ τούτων οἱ πρόγονοι πάλοι πολὺν ἤδη τὸν χρόνον». Τούναντίον ὁ αὐτὸς Νικηφόρος Γρηγορᾶς (τόμ. Β', σελ. 683) μαρτυρεῖ ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1343 «σπάνις ἐπέβη σίτου Βυζαντίους τε καὶ πλείστας τῶν ἐν Θράκῃ ρωμαϊκῶν πόλεων· τῶν γὰρ τοι Ρωμαίων τοῖς ἐμφυλίοις περισπωμένων πολέμοις, συχνὰς ποιοῦμενοι τὰς ἐφόδους οἱ ἐξ Ἀσίας ἀδεῶς μονήρεσι καὶ τριήρεσι εἰς τὴν Θράκην περαιούμενοι Τούρκοι, καὶ μάλιστα ἐν ἀκμῇ τοῦ σίτου, τὰς τε χώρας ἐνεπίμπρασαν καὶ τὰ κτήνη ἤλανον, ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας ἠνδραποδιζόντο, καὶ πάντ' ἐποίουν τὰ χαλεπώτατα, ὡς ἀοικητόν τε καὶ ἀγεώργητον ἐντεῦθεν καταλειφθῆναι τὴν γῆν». Ἡ κατάστασις ἐπεδεινώθη ἔτι μᾶλλον λόγῳ τῶν προστριβῶν μεταξὺ Γενουατῶν καὶ Βενετῶν καὶ τῶν αυτοκρατόρων τῆς Τραπεζοῦντος (βλ. Γρηγορᾶν, τόμ. Β', σελ. 683-687), κυρίως ὁμως λόγῳ τοῦ ζητήματος τῆς Τενέδου καὶ τοῦ βενετο-γενουατικοῦ πολέμου. «Τούτ' αἰσχύνῃ τε καὶ ζημίαν σφῶν αὐτῶν οἱ ἐν τοῖς Γαλάτου νομίσαντες, ἐπέσχον τὴν ἐκεῖθεν ἐς Βυζάντιον σιτοπομπίαν εὐθύς, οὐκ ἄλλοθεν ποθεν οὐσαν τὴν τοιάνδε τοῖς Βυζαντίοις ἐμπορίαν εἰδότες, ἢ παρὰ σφίσι κεῖσθαι, εὐ τε ἔχειν καὶ λιμῷ διακινδυνεύειν τεθνᾶναι» (Γρηγορᾶς τόμ. Β' σελ. 766). «Ὁ δὲ, γράφει ἐπίσης ὁ Γρηγορᾶς (τόμ. Γ', σελ. 92) ὁμιλῶν περὶ τοῦ ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ ἐκραγέντος βενετο-γενουατικοῦ πολέμου, καὶ μάλιστα πάντων μακρὰν ἐνεποίησε Βυζαντίους τὴν βλάβην ὑπὲρ γὰρ τὰς ὀκτωκαίδεκα χιλιάδας παραιοσενεχθέντος τῆ πόλεοι στρατοῦ ναυτικοῦ, πολλῶν ἐς ἡμέραν ἐκάστην τροφῶν δεομένου, μὴ μόνον ἅπανθ' ἐξῆς ἐν βραχεῖ σαπίζειν ἐξεγένετο τάπιτήδεια Βυζαντίους, ἀπάντων σχεδὸν ἐκ πολλοῦ πανταχόθεν ἀποκλεισθεῖσι διὰ τὰς μάχας, τῶν τε ἄλλων ὅποσα τραπέζης ἀναγκαίας (γρ. ἀναγκαῖα) εἰσι προσφορήματα καὶ ὅσα ὁ γείτων πορθμὸς τοῖς ἀλειυσι παρείχε τὰ χορήσιμα ἐς ἡμέραν ἐκάστην τὸν ἅπαντα χρόνον, ἀλλ' ἤδη καὶ ὁ σίτος ἡμερῶν ὀλίγων ἐς τὸ διπλάσιον ἀνήγετο τοῦ χθὲς καὶ πρώην τιμῆματος».

Τόσον ὁ Νοβακονίς ὅσον καὶ ὁ Ἀνδρεάδης, διὰ τὰ καθορίσων τὴν τιμὴν τοῦ σίτου, ἐστηρίχθησαν ἐπὶ κειμένων ἐχόντων πολιτικὸν χαρακτῆρα. Τὰ ὑπὸ τῶν τοιούτων κειμένων παρεχόμενα στοιχεῖα δὲν ἀνταποκρίνονται πάντοτε πρὸς τὰ πράγματα. Δι' ἡμᾶς, ἐλλείψει εἰδικῶν διατιμήσεων τῶν βυζαντινῶν ἀρχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἢ ἄλλων στατιστικῶν στοιχείων, οἷα τὰ περίφημα *Mercuriales* τῆς ἀγγλικῆς πόλεως *Exeter*, τῶν ὁποίων διεσώθη σχεδὸν ἀνελλιπῆς ἡ σειρὰ ἀπὸ τοῦ 1316 μέχρι τοῦ 1820, ἐλλείψει, λέγομεν, τοιούτων διαφωτιστικῶν κειμένων, ἰδιαιτέραν σημασίαν ἔχουν τὰ ἰδιωτικὰ πωλητήρια ἔγγραφα, καὶ πρὸς ταῦτα δεόν τὰ στρέψωμεν κυρίως τὴν προσοχὴν μας. Ἴδου μερικὰ τῶν κειμένων τούτων.

1213.

Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca*, τόμ. 6 σελ. 163: «... εἰς ὑπέρπυρον ἔν ἔν φ̄ καὶ ἐλάβομεν τοῦτο ἐκ τῶν χειρῶν σου σίτου μωδίουσ δύο». Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου προκύπτει ὅτι, κατὰ τὸ ἔτος 1213, ὁ σίτος ἐπωλήθη ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἀντὶ ὑπερπύρου ἡμίσεος κατὰ μώδιον. Κατὰ τοὺς ὑπολογισμούς μας¹ ἡ ἐσωτερικὴ ἀξία τοῦ ὑπερπύρου, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ἦτο ἴση πρὸς φράγκα χρυσᾶ περίπου δέκα τρία.

1278.

Tafel und Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, τόμ. Γ' σελ. 172. (*Fontes Rerum Austriacarum. Diplomata et acta*, τόμ. ΙΔ'). «... cum curreret per terram (ἐν Κωνσταντινουπόλει) modius unus minus quarta ad hyperperum». Κατὰ ταῦτα μὲ ἔν ὑπέρπυρον ἠγόραζε τις τρία τέταρτα τοῦ μωδίου. Ἐπομένως εἰς μώδιος ἐπωλεῖτο πρὸς ὑπέρπυρα 1,333. Δεδομένου δ' ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ ἀξία τοῦ ὑπερπύρου ἦτο φρ. χρ. περίπου 8,20, ὁ σίτος ἐτιμαῖτο, κατὰ τὸ ἔτος 1278, φρ. χρ. 10,92 κατὰ μώδιον.

1290.

G. Bertolotto, *Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll'Impero Bizantino*, *Atti della Società Ligure di storia patria*, τόμ. 28 (1896) σελ. 511. «... De Perperis MDCCC auri quos petit pro emen-

¹ Περὶ τῆς νομισματικῆς κρίσεως τῶν τελευταίων αἰῶνων τοῦ Βυζαντίου ἀνεκοινώσαμεν εἰδικὴν μελέτην εἰς τὴν Association pour l'encouragement des études grecques en France (βλ. *Revue des études grecques*, τόμ. 48 [1935] σελ. LIII). Ἡ πραγματεία αὕτη, συμπληρωθεῖσα, θά δημοσιευθῇ ὑπὸ τὸν τίτλον *Essai sur la crise monétaire à Byzance aux XIIIe, XVIe, et XVe siècles.*

datione dampni ipsius Guideti occasione modiorum MM grani de Roisto». Διὰ δύο χιλιάδας μοδίους σίτου Ραιδεστοῦ ἐξητήθη ἀποζημίωσις χιλίων ὀκτακοσίων ὑπερπύρων. Ἐπομένως ἡ ἀξία ἐκάστου μοδίου ὑπολογίζεται εἰς ὑπέρπυρα 0,90. Τὸ βυζαντινὸν ὑπέρπυρον εἶχε κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐσωτερικὴν ἀξίαν φρ. χρ. περίπου ὀκτὼ κατὰ συνέπειαν ὁ μόδιος τοῦ σίτου τῆς Ραιδεστοῦ ἐτιμᾶτο φρ. χρ. 7,20.

1290.

G. Bertolotto, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 526. «... ad rationem de PP. I. Ch. XIV de quolibet modio grani et de ordeo ad rationem pp. i per modium». Κατὰ ταῦτα εἰς μόδιος σίτου ἐπωλεῖτο πρὸς ὑπέρπυρον ἐν καὶ κεράτια 14 ($= \frac{14}{24}$ τοῦ ὑπερπύρου), ἐνῶ ὁ μόδιος κριθῆς ἐτιμᾶτο ὑπερπύρου ἑνός. Ἐὰν ὑπολογίσωμεν τὴν ἀξίαν τοῦ ὑπερπύρου εἰς φρ. χρ. 8, θὰ ἔχωμεν τὴν ἀναλογίαν: εἰς μόδιος σίτου ἐτιμᾶτο φρ. χρ. 12,66. Ὁ μόδιος κριθῆς ἐπωλεῖτο πρὸς φρ. χρ. 8.

1310.

Σπ. Θεοτόκη, Ἱστορικὰ Κρητικά Ἔγγραφα, Ἀθήναι, 1933, σελ. 61. «Item quod quicumque adduxerit frumentum de Creta novum, bonum et mercadante Venetias, movendo de Creta cum ipso frumento usque ad festum sancti Andree proximum habebit a nostro Communi grossos XIV pro quolibet stario». Ἐν τῇ παρουσίᾳ περιπτώσει δὲν πρόκειται περὶ σίτου πωλουμένου ἐν Βυζαντίῳ, ἀλλὰ περὶ σίτου γεωργουμένου μὲν ἐν νήσῳ ἑλληνικῇ μετακομιζομένου δὲ δι' ἐμπορίαν εἰς Βενετίαν. Κατὰ τὸ ἀνωτέρω χωρίον, ἐν βενετικῶν stariium (stajo) κρητικοῦ σίτου νέου καὶ καλῆς ποιότητος θὰ ἐπληρώνετο ὑπὸ τῆς βενετικῆς Δημοκρατίας ἀντὶ γρόσσων 14. Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ stajo εἶχε χωρητικότητα λίτρων 83,3172. Ἄφ' ἑτέρου εἶναι ἀποδεδειγμένον ὅτι 24 grossi ἀντεστοίχουν πρὸς ἐν φλωρινίον Φλωρεντίας¹, τοῦ ὁποίου ἡ ἐσωτερικὴ ἀξία ὑπολογίζεται εἰς φράγκα χρυσᾶ 12,30. Τούτων δεδομένων, ἔχομεν τὴν ἀναλογίαν: 83,3172 λίτρα σίτου $= \frac{14}{24}$ τοῦ φλωρινίου = φλωρ. 0,5833 = φράγκα χρυσᾶ 7,174. Ἄρα ἐν λίτρον σίτου κρητικοῦ ἐτιμᾶτο ἐν Βενετίᾳ φρ. χρ. 0,0859. Διὰ μεταγενεστέρων ἀποφάσεων τῆς 19^{ης} Ἰουλίου 1315 (πρβλ. Θεοτόκην, αὐτ., σελ. 76) καὶ τῆς 28^{ης} Μαρτίου 1316 (αὐτόθι, σελ. 81) ἡ τιμὴ τῆς ἐξαγορᾶς περιορίσθη εἰς γρόσσα δέκα κατὰ stajo.

¹ K. H. Schäfer, Die Ausgaben der apostolischen Kammer unter Johann XXII. Vatikanische Quellen zur Geschichte der papstlichen Hof- und Finanzverwaltung, τόμ. Β' (Paderborn, 1911) σελ. 127.

1348.

L. T. Belgrano, ἐν *Atti della Società Ligure di storia patria*, τόμ. 13 (1877-1884) σελ. 939. «... Modia quinquaginta grani ad modium communis Peyre, pro precio et nomine precii florenorum sex de auro et grossos novem venetos de argento». Κατὰ τὸ χωρίον τοῦτο, πενήκοντα μόδιοι τῆς ἐν Γαλατῆ παροικίας τῶν Βενετῶν ἠγοράσθησαν πρὸς φλωρίνια Φλωρεντίας ἕξ καὶ βενετικά γρόσσα ἀργυρᾶ ἑννέα. Γνωστοῦ ὄντος ὅτι τὸ μὲν φλωρίνιον ἀντιστοιχεῖ πρὸς φράγκα χρυσᾶ 12,30, τὸ δὲ ἀργυροῦν γρόσσον εἶναι, κατὰ τὸ ἔτος 1348, τὸ ἐν εἰκοστὸν τέταρτον τοῦ φλωρινίου, ἔπεται ὅτι οἱ περὶ ὧν ὁ λόγος πενήκοντα μόδιοι ἐπωλήθησαν πρὸς φρ. χρ. 78,41, ἤτοι πρὸς φρ. 1,568 κατὰ μόδιον. Ἐὰν ἀφ' ἐτέρου ὑπολογίσωμεν ὅτι, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Pegolotti (βλ. ἀνωτέρω), ὁ μόδιος τοῦ Πέραν ἦτο κατὰ 7^ο/ο μικρότερος τοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀγόμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ βυζαντινὸς μόδιος ἐπωλεῖτο κατὰ τὰνωτέρω πρὸς φρ. χρ. 1,677. Αἱ τιμαὶ αὗται δὲν συμφωνοῦν μὲ τὰς ἤδη γνωστάς, πρόκειται δ' ἴσως περὶ συγχύσεως μετρικῶν συστημάτων.

1390.

Ἦτο ἱστορικὸς Δούκας (ἐκδ. Βόννης, σελ. 55) μαρτυρεῖ ὅτι ἐπὶ τῆς ἐφημέρου βασιλείας Ἰωάννου τοῦ Ζ' ὁ μόδιος τοῦ σίτου ἐπωλήθη «ὑπὲρ τὰ εἴκοσι νομίσματα». Ὑπολογίζομεν ὅτι τὸ βυζαντινὸν νόμισμα (ὑπέρπυρον) εἶχεν ἐσωτερικὴν ἀξίαν φρ. χρ. περίπου 5,50. Ἐὰν λάβωμεν κατὰ γράμμα τὴν μαρτυρίαν τοῦ Δούκα, ὀφείλομεν νὰ δεχθῶμεν ὅτι κατὰ τοὺς κρίσιμους ἐκείνους χρόνους τῆς ἀναρχίας ὁ μόδιος τοῦ σίτου ἐπωλήθη πρὸς φράγκα χρυσᾶ 110. Πρόκειται βεβαίως περὶ ὑπερβολῆς.

1397.

L. T. Belgrano, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 176. «Il frumento costante in Acquemorte soldi 34 e denari 6 per ogni mina della misura di Genova, sarà rivenduto in Pera coll'aumento di venticinque per cento». Δὲν πρόκειται ἐνταῦθα περὶ σίτου γεωργουμένου ἐν Βυζαντίῳ, ἀλλὰ περὶ σίτου ἀγορασθέντος ἐν Αἰγυπτῶν (Aqua Mortuae) τῆς νοτίου Γαλλίας καὶ μέλλοντος νὰ μεταπωληθῇ ἐν Πέραν. Κατὰ τὰς ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου κειμένου παρεχομένης πληροφορίας, μία μίνα τῆς Γενούης, ἀγοραζομένη ἐν Αἰγυπτῶν πρὸς 34 σολδία καὶ 6 δηνάρια, μεταπωλεῖται ἐν Πέραν μὲ ἀΐτησιν 25^ο/ο. Ἡ γενουατικὴ μίνα ἔχει χωρητικότητα 116,531808 σημεριῶν λίτρων· ἕκαστον σολδίων (soldo) ἀπετέλει τὸ ἐν εἰκοστὸν πέμπτον τοῦ

genovino d'oro, ἀντιστοιχοῦντος πρὸς φράγκα χρυσᾶ 12,25· τέλος δώδεκα δηνάρια (denari) ἰσοδυνάμουν πρὸς ἓν σολδίων. Κατὰ ταῦτα, μία γενουατικὴ μίνα ἐτιμᾶτο soldi 34 καὶ denari 6=1 genovino, 9 soldi καὶ 6 denari = φράγκα χρυσᾶ 16,90. Ἄρα 1 σημερινὸν λίτρον ἐτιμᾶτο φρ. χρ. 0,145. Ἐὰν ὑπολογίσωμεν καὶ τὴν κατὰ τὰ 25% ἀΐξισιν, θὰ ἔχωμεν ὡς τιμὴν μεταπωλήσεως τοῦ σίτου τῶν Aiguesmortes ἐν Πέραν φρ. χρ. 0,181.

1400.

Miklosich - Müller, Ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Β', σελ. 474. «... Καὶ ὀφειλόμενα κατεπέκεινα τούτῳ καὶ τῷ Ἀληθινῷ ὑπὲρ σιταρίου μουζουρίων δικτῶ ὑπέρπυρα δέκα». Κατὰ ταῦτα ἐν μουζούριον σίτου ἐτιμᾶτο ὑπερπύρων 1,25, ἦτοι φρ. χρ. περίπου 6,25¹.

1456.

Σπ. Λάμπρου-Κ. Ἀμάντου, Βραχέα Χρονικά, (Ἀθῆναι, 1932), σελ. 24 (πρὸ βλ. καὶ σελ. 48): «Ἐν ἔτει ,αυνς' (1456) ἐγένετο λειψίς καὶ ὑστέρησις παντοίων καρπῶν καὶ ἐπείνασεν ὁ λαός, ἦσθιον δὲ βοτάνων χλόας, ρίζας καὶ ἔστενοχωρέθη πᾶς ἄνθρωπος ἀπὸ τῆς πείνας. Ἐπουλήθη τὸ πεντάλιτρον τὸ σιτάρι ὑπέρπυρα λ' (30) διὰ φλουρία Γη'' (=3^{1/2}) καὶ οὐχ εὐρίσκετον». Ἐσημειώσαμεν τὸ ἀνωτέρω χωρίον τοῦ Βραχέως Χρονικοῦ, χωρὶς νὰ δυνάμεθα νὰ κάμωμεν χρῆσιν τῶν ὑπ' αὐτοῦ παρεχομένων πληροφοριῶν, ἀγνοοῦντες τὴν ἐσωτερικὴν ἀξίαν τῶν ἀναφερομένων νομισματικῶν μονάδων. Δὲν πρόκειται, βεβαίως, ἐνταῦθα περὶ τοῦ χρυσοῦ ὑπερπύρου τῶν Βυζαντινῶν, τοῦ ὁποίου ἡ «χαραγῆ» σταματᾷ, ὡς γνωστόν, μὲ τὴν βασιλείαν τοῦ Μανουήλ Β' τοῦ Παλαιολόγου, ἀλλὰ περὶ ἄλλου τινὸς ὁμωνύμου νομίσματος ἐκ τῶν κυκλοφορούντων ἐν ταῖς Βενετικαῖς κτήσεις τῆς Ἀνατολῆς.

Σκοπὸς τοῦ παρόντος μελετήματος δὲν εἶναι νὰ ἐξαντλήσῃ τὸ θέμα, περὶ τοῦ ὁποίου πολλὰ θὰ γραφοῦν ἀκόμη. Διὰ τῶν ἀνωτέρω κατ' ἐκλογὴν ληφθέντων παραδειγμάτων ἠθέλησαμεν νὰ καταδείξωμεν πόσον πολὺ πλοκα εἶναι τὰ ζητήματα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν τιμῶν καὶ εἰς τὸν καθορισμὸν τῶν μετρολογικῶν συστημάτων τῶν Βυζαντινῶν. Ἡ γνῶσις τῶν ἀριθμητικῶν δεδομένων εἶναι κατ' ἔξοχὴν ἀνεπαρκῆς τόσον διὰ τὴν βυζαντιακὴν περιόδον ὅσον καὶ διὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας. Αἱ κινήσεις τῶν τιμῶν τοῦ σίτου, προϊόντος πρώτης ἀνάγκης, ἰδίᾳ εἰς κοινωνίας οἰκονομικῶς καὶ πολιτικῶς καθυστερημένας, ἐξεταζόμεναι ἐν σχέσει μὲ τὰς διακυ-

¹ Ἀγνοοῦμεν τὴν χωρητικότητα τοῦ μουζουρίου. Ἐν Κρήτῃ τὸ μουζούρι τοῦ σίτου ἀντιστοιχεῖ σήμερον πρὸς δέκα πέντε ὀκάδας.

μάνσεις τῆς ἐσωτερικῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος, ἀποτελοῦν τὸ κυριώτερον κριτήριον διὰ τὸν καθορισμὸν τοῦ ἐπιπέδου τῆς ζῶης ἐνὸς λαοῦ. Τῶν ἀριθμητικῶν τούτων στοιχείων ἡ συλλογὴ καὶ μεθοδικὴ καταγραφή¹, ἡ ἀκριβὴς ἐκτίμησις τῶν διαφόρων μετρολογικῶν συστημάτων, θὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νὰ ἀναχθῶμεν εἰς γενικωτέρας περὶ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας τῶν Βυζαντινῶν σκέψεις.

ΔΙΟΝ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ

¹ Ἡ συγκέντρωσις τοῦ ὕλικου δὲν εἶναι ἔργον ἐνὸς μόνου, ἀλλὰ πλειόνων ἐρευνητῶν. Διὰ τὴν βυζαντιακὴν περίοδον ἡ συλλογὴ θὰ εἶναι εὐχερεστέρα. Τούναντιόν διὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας ἡ ἐργασία θὰ εἶναι ἰδιαίτερος πολυμερῆς. Διὰ τὴν Τουρκοκρατίαν τὸ ὕλικόν εἶναι ἄφθονον καὶ κατεσπαρμένον, ἐλάχισται δὲ προσπάθειαι ἔχουν γίνεαι. Βλ. πληροφορίας τινας παρὰ Δ. Κ. Τσοποτῶ, Γῆ καὶ γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, (Βόλος, 1912), σελ. 151 κέ. Ὁ κ. Δημ. Π. Πασχάλης σημειώνει ἐν τῇ μελέτῃ του Δημοσιονομικῆ κατάστασις τῶν Κυκλάδων νήσων ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ Ἐπαναστάσεως, Ἀρχεῖον Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν, τόμ. 14 (1934), σελ. 438, σημ. 5, ὅτι ἔχει ἐτοιμὴν πραγματείαν ὑπὸ τὸν τίτλον Νομίσματα καὶ τιμαὶ προϊόντων κατὰ διαφόρους ἐποχάς. Ἡ ἐργασία αὕτη, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζομεν, δὲν ἐδημοσιεύθη ἀκόμη. Διὰ τὴν Ἐπτάνησον ἐπὶ Βενετοκρατίας ἔχομεν τὰς πολυτίμους διατιμήσεις, τὰς ὁποίας καθώριζον ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῶν βενετικῶν ἀρχῶν εἰδικοί αἰρετοὶ ἄρχοντες, οἱ σύνδικοι (Sindici). Ἡ γαλλικὴ ἀντιπροσωπεῖα παρὰ τῷ International Scientific Committee on price history, εἰς τὰς ὁδηγίας, τὰς ὁποίας ἀπηύθυνε πρὸς τοὺς Γάλλους ἐρευνητὰς καὶ τῶν ὁποίων ἐγινε μνεῖα ἀνωτέρω, συνέταξε εἰδικὸν δελτίον πρὸς καταγραφὴν τοῦ ὕλικου. Τὸ δελτίον τοῦτο διαιρεῖται εἰς δέκα στήλας: εἰς τὴν πρώτην ἀναγράφεται ἡ χρονολογία, εἰς τὴν δευτέραν ὁ τόπος, εἰς τὸν ὅποιον ἔγινεν ἡ ἐν τῷ κειμένῳ ἀναφερομένη πρᾶξις, εἰς τὴν τρίτην τὸ εἶδος τοῦ πωλουμένου σίτου, εἰς τὴν τετάρτην τὸ ποσὸν ὡς ἔχει ἐν τῷ ἐγγράφῳ, εἰς τὴν πέμπτην τὸ ποσὸν τοῦτο ὡς ἀντιστοιχεῖ εἰς σημερινὸν μετρικὸν σύστημα, εἰς τὴν ἕκτην ἀναγράφεται ἡ τιμὴ κατὰ τὴν μετρικὴν μονάδα τῆς ἐποχῆς, εἰς τὴν ἑβδόμην ἡ τιμὴ ὡς ἀντιστοιχεῖ εἰς σημερινὸν νόμισμα, εἰς τὴν ὀγδόην ἡ τιμὴ εἰς σημερινὸν μετρικὸν σύστημα καὶ εἰς σημερινὸν νόμισμα, εἰς τὴν ἐνάτην ἀναγράφεται ἡ πηγὴ, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ὁ ἐρευνητὴς ἠρύσθη τὴν πληροφορίαν, εἰς τὴν δεκάτην τέλος στήλην ἀναγράφονται εἰδικαὶ παρατηρήσεις ἀναφερόμεναι κυρίως εἰς τὴν παραγωγὴν, πλουσίαν ἢ πενιχράν, τοῦ ἔτους ἐκείνου. Τοιαῦτα λεπτομερῆ δελτία θὰ ἠδύνατο νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ ὑπὸ τῶν ἡμετέρων ἐρευνητῶν.